

Neuvostoliiton uskontopolitiikan muutos ja sen heijastuminen Suomeen sodan jälkeisinä vuosina

Neuvostoliiton uskontopolitiikka perustui loka-kuun suuresta vallankumouksesta lähtien marxilaisen filosofian ja Leninin jo 1900-luvun alussa sen pohjalta sosialismin ja uskonnon suhteista esittämiin käsityksiin. Sen mukaan uskonto sellaisenaan oli kansan oopiumia, joka oli omiaan sumentamaan kansan tietoisuutta oikeuksistaan ja jota tsaristinen hallitusvalta käytti tästä syystä tietoisesti hyväkseen. Sen vuoksi uskontoa ei Leninin mielestä ollut syytä pitää vapaamielisen käsityksen mukaisesti vain yksityisasiana. Sosialistista proletariaattia edustavan puolueen tuli sen sijaan pysyvästi taistella työväenluokan vapauttamiseksi uskonnon aiheuttamasta tietämättömyydestä ja pimeydestä sekä vaatia valtion ja kirkon täydellistä eroa.

Pian vallankumouksen jälkeen toimeenpannusta kirkon ja valtion sekä koulun ja kirkon erosta ja puolueen jyrkästä uskonnonvastaisesta ideologiasta huolimatta uuden neuvostovaltion käytännöllinen uskontopolitiikka muodostui aluksi yleislinjaltaan melko maltilliseksi. Varsinkin sisällissodan jatkuessa bolševikit halusivat välttää avointa selkkausta kirkkojen kanssa. Saivatpa etenkin valtakunnan pie-

nemät vähemmistökirkot jossakin määrin uutta hengitystilaa etenkin neuvostohallituksen 1920-luvulla harjoittaman maltillisen talouspolitiikan, niin sanotun NEP-politiikan, kaudella, kun vihamielisyys suuntauti ensisijaisesti tsarismiin liittolaista, ortodoksista kirkkoa vastaan. Sisäisten vihollisten uhkaamana neuvostohallitus oli kuitenkin valmis tiettyihin kompromisseihin myös ortodoksisen kirkon kanssa saadakseen sen tunnustuksen neuvostojärjestelmälle. Siten jyrkän kirkon- ja uskonnonvastaisen ohjelman käytännöllinen toteuttaminen saattoi tapahtua lopullisesti vasta kulttuurivallankumouksen (1928–1932) ja pakkokollektivisoinnin myötä 1930-luvulla. Tällöin voimaan saatetut uudet säännökset, etenkin vuonna 1929 julkaistu säännös uskonnollisista yhteisöistä, kielsivät käytännössä kaiken muun hengellisen toiminnan paitsi jumalanpalvelukset ja kirkolliset toimitukset. Se johti muun muassa Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoisen organisaation lähes häviön partaalle ja niinpä 1930-luvun päättyessä toiminnassa olivat käytännöllisesti katsoen vain Moskovan, Leningradin ja Kiovan hiippakunnat. Myös seurakunnallinen toiminta oli

pääosin lamassa lukemattomien kirkkojen sulkemisen sekä pappien ja muiden kirkonmiesten pidättämisen ja karkotusten vuoksi.¹

USKONTOPOLITIIKAN KÄÄNNE

Toisen maailmansodan puhkeaminen ja Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon kesällä 1941 aiheutti kuitenkin osittaisen käänteen Neuvostoliiton uskontopolitiikassa. Ulkoisen vihollisen uhkaamana neuvostojohdolla oli valmis hakemaan sovintoa myös kansan keskuudessa erimielisyyttä aiheuttaneessa uskontokysymyksessä. Kun voimia ei ollut varaa tuhata sisäisiin kiistoihin, joutui muun muassa uskonnonvastaiseen taisteluun aiemmin virittynyt Taistelevien jumalattomien liitto kohta sodan alettua lopettamaan toimintansa ja osa samaa tehtävää hoitaneista ateismin museoista sulkemaan ovensa. Tähän pyrkimykseen uskonnollisen julkisuuskuvan muuttamiseksi oli johtamassa myös neuvostohallituksen pyrkimys yhteistyön aikaansaamiseksi Hitlerin vastaisessa taistelussa länsivaltojen, erityisesti Englannin kanssa. Se pakotti neuvostojohdon sallimaan myös kirkollisten kosketusten luomisen Englantiin sekä ryhtymään toimiin uskonnonvastaisen toiminnan tahrain kasvojensa puhdistamiseksi läntisten liittolaistensa silmissä. Tähän tähtäsi näytävästi muun muassa länsimaihin levitetty propagandakirjanen *The Truth about Religion in Russia* (Totuus uskonnosta Neuvostoliitossa).²

Ratkaisevimman sysäyksen neuvostojohdon uskontopolitiikan muutokselle antoi kuitenkin Venäjän ortodoksisen kirkon johdon toiminta kansallisesti uhkaavassa tilanteessa. Jo samana päivänä (22.6.1941), jolloin Saksan sotajoukot vyöryivät Neuvostoliiton alueelle, Moskovan patriarkan sijaisena tuolloin toiminut piispa Sergei lähetti kirkkonsa seurakunnille paimenkirjeen, jossa hän totesi kirkkonsa aina jakaneen kansansa kohtalon ja kehotti kirkkooaan myös silloisessa tilanteessa aiempaan tapaansa puolustamaan isänmaataan ”tunnotonta vihollista” vastaan. Hieman myöhemmin Sergei ja toiset kirkon johtajat korostivat puheissaan vielä kaikkien oikeauskoisten neuvostokansalaisten velvollisuutta puolustaa isänmaataan ja tulkitsivat sodan pyhäksi sodaksi Hitlerin rosvojoukkoja vastaan. Seuraavan vuoden alkupuolella Sergei

niin ikään tuomitsi jyrkästi ne kirkonmiehet, jotka saksalaisten valtaamalla alueella olivat asettuneet yhteistyöhön vihollisten kanssa näiden avattua etenkin Baltian ja Ukrainan alueella aiemmin suljettuja kirkkoja. Ryhtyipä ortodoksinen kirkko myöhemmin suurta kansallista solidaarisuutta osoittaen myös keräämään varoja puna-armeijan varustelu- ja huoltotoiminnan tarpeisiin.³

Kirkon johdon osoittama syvä lojaalisuus neuvostoisänmaataan kohtaan hetkellä, jolloin maan täydellinen sotilaallinen romahtaminen näytti olevan lähellä, oli omiaan herättämään myötätuntoa neuvostojohdon piirissä aiemmin torjuttua ortodoksista kirkkoa kohtaan ja johtamaan sovinnon hakemiseen sen kanssa. Kuten jo edellä on todettu, tähän neuvostojohdolla oli myös ilmeinen tarve osoittaakseen läntisille liittolaisilleen, että Neuvostoliitto oli vastoin yleisiä länsimaisia käsityksiä paitsi demokraattinen myös uskonnollisesti suvaitseva. Näkyvän ilmauksensa neuvostojohdon muuttunut asenne sai syyskuun alussa 1943, kun itse Josif Stalin ministerineuvoston puheenjohtajana päätti ottaa vastaan Kremlissä patriarkan sijaisena toimineen piispa Sergein johtaman ortodoksisen kirkon kolmihenkeisen delegaation, johon kuuluivat Leningradin metropoliitta Aleksi ja Kiovan metropoliitta Nikolai. Kokouksessa olivat jo mainittujen lisäksi läsnä myös ulkoministeri Vjatsešlav Molotov ja sisäasiainministeriön uskontoasiain valtuutettu G. G. Karpov.

Tässä tilaisuudessa Stalin kohdisti ortodoksisen kirkon johdolle ylistävät tunnustuksen sanansa sen isänmaallisesta toiminnasta. Poiketen neuvostojohdon aiemmista kirkon toimintaa rajoittavista säädöksistä hän lupasi hallitusvallan tuen kirkolle ja antoi luvan eräiden kirkon keskeisten toimintojen uudelleen organisoimiseksi. Näihin kuuluivat muun muassa kirkolle annettu oikeus järjestää piispainkokous, valita patriarkka, perustaa Pyhä synodi sekä oikeus järjestää pappiskoulutus ja toimittaa jälleen oma kirkollinen julkaisu. Samalla kun kirkko sai näin tavallaan uudelleen tunnustetun ”julkisen henkilön” aseman neuvostoyhteiskunnassa, valtio päätti puolestaan jo syyskuussa 1943 perustaa Venäjän ortodoksisen kirkon asiain neuvoston, jonka puheenjohtajaksi nimitettiin edellä mainittu G. G.

Karpov. Neuvoston tehtävänä oli hoitaa valtion ja kirkon välisiä suhteita ja laatia uskontoa ja kirkkoa koskevia säädösluonnoksia sekä avustaa ja valvoa kirkon toimintaa. Myös muita uskontokuntia varten päätettiin hieman myöhemmin perustaa vastaava Uskonnollisten kulttien neuvosto.⁴

Stalinin uusi kirkollisen toiminnan hyväksyvä uskontopoliittinen linjaus, joka syntyi vain paria viikkoa ennen Englannin anglikaanisen kirkon delegaation saapumista Moskovaan ja paria kuukautta ennen liittoutuneiden johtajien ensimmäistä suurtapaamista Teheranissa marras-joulukuun vaihteessa 1943, poikkosi oleellisesti sotaa edeltäneellä kaudella annetuista kirkon toimintaa rajoittavista säädöksistä. Samalla se oli ristiriidassa marxilais-leniniläisen uskontopoliittisen näkemyksen kanssa. Kun marxilais-leniniläisen ideologian mukaisia säädöksiä ei kuitenkaan kumottu, jäi neuvostoyhteiskunnassa elämään kaksi toisistaan poikkeavaa uskontopoliittista linjaa, marxilais-leniniläinen ja päämäärähakuinen stalinilainen valtiollinen linja. Perustellessaan uuden valtiollisen uskontopoliittikan luonnetta ja sen suhdetta marxilais-leniniläiseen näkemykseen uskontoasiain neuvoston puheenjohtaja Karpov vetosi eräässä puheenvuorossaan puolueen ja valtion erilaiseen rooliin suhteessa uskontoon ja kirkkoihin. Vaikka kirkko oli hänen mielestään monille Neuvostoliitossa vain menneisyyden jäännös, siihen lukeutuvien määrä oli vielä siinä määrin suuri, että valtion tuli jättää siihen kuuluvien ihmisten tunteet rauhaan. Sen sijaan puolueen tuli marxilais-leniniläisen ideologian mukaisesti taistella kirkkoa ja uskontoa vastaan ja syventää entisestäänkin tieteellis-ateistista propagandaan kansan kasvattamiseksi pois uskonnosta.⁵ Näin perustellessaan Karpov tarkoituksellisesti unohti kuitenkin sen, että neuvostoyhteiskunnassa puolueen johto ja valtiollinen johto olivat samoissa käsissä, mikä johti väistämättä kaksikasvoiseen uskontopoliittikkaan.

KOHTI SUURVALTAPOLITIIKAN SANELEMAA USKONTOPOLIITIKKAA

Stalinin toteuttama uskontopoliittinen käänne ei kuitenkaan rajoittunut vain suuren isänmaallisen sodan ja Neuvostoliiton kansallisiin puitteisiin. So-

tilaallisen tilanteen muuttuessa ja puna-armeijan vyöryessä kohti keskistä Eurooppaa uusi uskontopoliittikka ja sen uudelleen jaloilleen nostattama Venäjän kirkko saivat neuvostojohdon kaavailuissa myös uusia ulkopoliittisia tehtäviä. Kirkon toivottiin voivan uudessa asemassaan toimia myös tärkeänä välineenä Neuvostoliiton vaikutuksen vahvistamiseksi etenkin Itä-Euroopan ja Balkanin valtioiden piirissä ja valmistaa sikäläisiä kansoja uuteen järjestykseen, jossa Moskova ei ollut vain maailmanvallankumouksen keskus.

Venäläisen tutkijan Mihail Shkarovskijn arvion mukaan neuvostojohdon kirkkoon kohdistamat toiveet keskittyivät lähinnä neljään tehtäväalueeseen. Ensiksi Moskovan patriarkaatin tuli sen mukaan pyrkiä vahvistamaan patriarkaatin asemaa ortodoksisten kirkkojen piirissä ja saattamaan kaikki Neuvostoliiton ulkopuolella toimivat ortodoksiset venäläiset seurakunnat Moskovan patriarkaatin jurisdiktioon alaisuuteen. Toiseksi sen tuli vaikuttaa kaikkiin Itä-Euroopan valtioiden piirissä toimiviin kirkkokuntiin sosialistisen hallitusvallan tukemiseksi. Kolmanneksi sen tuli pyrkiä rajoittamaan Vatikaanin vaikutusta Itä-Euroopan valtioiden piirissä sekä neljänneksi pyrkiä toteuttamaan johtajavastuun periaate kaikkien kirkkokuntien piirissä.⁶

Suunnitelma ortodoksisen kirkon käyttämiseksi myös Neuvostoliiton ulkopoliittisen vaikutuksen edistämiseen kansainvälisessä politiikassa lähti käy-

-
- 1 Curtiss 1957, 45–47, 207–210, 235–242, 282–287; Blaschkewitz 1966, 247–258, 305–310; Luchterhandt 1976, 25–27, 76–81; Pospelovsky 1994, 163–183; Laitila 1991, 27–38; Lahtinen 1991, 69–75; Luukkanen 1994, 15–19; Luukkanen 2009, 176–177, 251–253, 286–294, 315–317.
  - 2 Kääriäinen 1989, 25; Ketola 2012, 62–66; Sergius 1943.
  - 3 Curtiss 1957, 274–280; Blaschkewitz 1968, 33–38; Döpmann 1977, 252–256; Pospelovsky 1984, 193–196; Laitila 1991, 105–108.
  - 4 Blaschkewitz 1968, 39–44; Fletcher 1968, 37–38; Luchterhandt 1976, 100–105; Döpmann 1977, 256–266; Chumachenko 2002, 15–25, 50–52.
  - 5 Ks. Karpovin puheenvuoro Budapestin kokouksessa 2.–5.9.1957, SAPMO-BA, DO4-2383. Ks. myös Curtiss 1957, 305–306; Chumachenko 2002, 50–51; Luukkanen 2009, 380–381.
  - 6 Shkarovskij 2003, 18–20. Ks. myös Luchterhandt 1976, 114–117; F. M. Burlatskin haastattelu 233–234.

tännössä liikkeelle kohta maailmansodan päätyttyä. Niinpä jo toukokuussa 1945 Moskovan vastavalittu uusi patriarkka Aleksi lähti neuvostojohdon kanssa neuvoteltuaan ja ilmeisesti sen kehotuksesta matkalle Pyhään maahan ja sieltä edelleen vierailulle Aleksandrian ja Antiokian patriarkaatteihin. Matkan ilmeisenä tarkoituksena oli vahvistaa Moskovan patriarkaatin asemaa ortodoksisten kirkkojen piirissä ja luoda yhteyksiä Lähi-itään. Samanaikaisesti uudelleen järjestäytyneet patriarkaatti ryhtyi myös muilta osin toimiin yhteyksiensä vahvistamiseksi maailman ortodoksisiin kirkkoihin. Jo vuoden 1945 aikana Moskovan patriarkaatin edustajat tekivät matkoja peräti viiteentoista maahan aiemmin neuvostokautena katkenneiden yhteyksien uudelleen luomiseksi. Kyseisen mieltentämispolitiikan tuloksena peräti 20 ortodoksista yhteisöä ja 285 seurakuntaa päättikin palata Moskovan patriarkaatin johtovaltaan. Näkyvimmän tuloksen patriarkaatin toiminta saavutti neuvostojoukkojen vaikutuspiiriin joutuneissa Itä-Euroopan maissa. Niinpä Bulgarian, Romanian, Serbian, Puolan ja Tšekkoslovakian ortodoksiset kirkot päättivät palata takaisin Moskovan patriarkaatin jurisdiktioon alaisuuteen. Myös Ukrainan kreikkalaiskatolinen eli niin sanottu uniaattikirkko päätti vuonna 1946 liittyä ”vapaaehtoisesti” Venäjän ortodoksiseen kirkkoon.⁷

Neuvostojohdon uuden uskontopolitiikan mukainen pyrkimys Moskovan patriarkaatin käyttämiseksi ulkopoliittikan välineenä huipentui suunnitelmaan ortodoksisten kirkkojen maailmankokouksen järjestämiseksi 1947 Moskovassa. Kokoukseen oli kutsuttu kaikkien ortodoksisten patriarkaattien edustajat. Kokouksen tarkoituksena oli luoda pohjaa Moskovan patriarkaatin kohottamiseksi ekumeenisen patriarkaatin asemaan ja sen muodostamiseksi itäisen kristikunnan keskuksiksi, joka kilpailisi uskonnollisesta johtajuudesta läntistä maailmaa edustavan Vatikaanin kanssa. Hanke liittyi samalla pyrkimykseen muodostaa Moskovasta itäisten kansojen lähetys- ja vapautustoiminnan keskus kommunistisen internationalismin punalippujen alla. Kun suunnitelma ”ortodoksisen Vatikaanin” luomiseksi osoittautui kuitenkin epärealistiseksi jo siitä syystä, että ei-sosialististen maiden

patriarkaattit Antiokiaa lukuun ottamatta kieltäytyivät osallistumasta suunniteltuun kokoukseen, myös neuvostojohdo sai aiheen tältä osin luopua aktiivisista pyrkimyksistään käyttää patriarkaattia ulkopoliittisena asementajanaan.⁸

Toisaalta stalinilainen suurvaltapolitiikan sävyttämä kirkkopoliittikka ajautui myös Neuvostoliiton sisäisen valtataistelun myötä uuteen vaiheeseen 1950-luvun jälkipuoliskolla, kun puoluejohto Stalinin kuoleman jälkeen kohdisti Nikita Hruštšovin johdolla voimakkaan arvostelunsa Stalinin hallituskauden henkilöpalvontaa ja väärinkäytöksiä vastaan. Kun väärinkäytösten katsottiin osittain johtuneen siitä, että Stalin oli poikennut puolueen aiemmin noudattamasta leniniläisestä linjasta, se johti myös leniniläisestä suunnasta poikenneen stalinilaisen uskontopolitiikan uudelleen arviointiin ja vaatimukseen leniniläisen uskontopolitiikan palauttamiseksi. Marxilais-leniniläisen uskontopolitiikan palauttamiselle loi puolueen piirissä tilaa ennen muuta Nikita Hruštšovin johdolla vahvistunut poliittinen visio neuvostoyhteiskunnan lopullisesta siirtymisestä jo lähi tulevaisuudessa kommunistiseen järjestelmään, missä marxilaisen ideologian mukaan ei ollut tilaa uskonnolle.⁹

Marxilais-leniniläisen uskontopolitiikan vahvistunut asema johtikin uskonnonvastaisen toiminnan näkyvään kasvuun Neuvostoliiton sisäpolitiikassa 1960-luvun alkupuoliskolla. Se ilmeni yhtäältä ateistisen propagandan merkittävänä voimistumisena, mikä tieteellisen ateismin nimellä pyrittiin ulottamaan maan kaikkiin oppilaitoksiin. Ideologisen valistustyön ohella uskontopoliittinen muutos ilmeni kirkkoihin ja kaikkiin uskonnollisiin yhteisöihin kohdistuneina hallinnollisina ynnä muina voimatoimenpiteinä, jotka kuuluivat pahimpiin Neuvostoliiton historiassa. Niinpä suuri joukko kirkkoja (5 540), luostareita (40) ja pappiseminareja (8) suljettiin uskontolainsäädännön uusien määräysten ja sovellusohjeiden nojalla Hruštšovin pääsihteerikauden aikana. Samoin uskonnollisten yhteisöjen toimintaa pyrittiin uusien ohjeiden nojalla entisestään rajoittamaan. Radikaaleimpina painostuskeinoina turvauduttiin myös lukuisten uskonnollisten johtajien pidätyksiin, vangitsemisiin ja lähettämiseen työleireille. Uskonnolla ei katsottu

voivan olla näkyvää asemaa yhteiskunnassa kommunistisen järjestelmän toteutuessa.

Samalla kun marxilais-leniniläinen uskontopoliittikka johti maan sisäpolitiikassa voimakkaisiin kirkon- ja uskonnonvastaisiin toimiin, sai toisaalta myös valtiollisia tarkoituksellisesti palveleva uskontopoliittikka jatkaa toimintaansa neuvostojohdon hyväksymänä hiukan uudistuneessa muodossa. Ilmeisesti kirkkoihin kohdistuneiden kiristystoimien ulkomailla herättämän neuvostovastaisen kritiikin vastapainona valtiollista uskontopoliittikka haluttiin myös entisestään tehostaa ulkomaille suuntautuvassa toiminnassa. Niinpä sisäisen uskonnonvastaisen toiminnan kiristymisestä huolimatta Venäjän ortodoksinen kirkko päätti uuden uskontoasianneuvoston puheenjohtajansa V. A. Kurojedovin esityksestä liittyä 1961 Kirkkojen maailmanneuvoston jäseneksi, osallistua samasta ajankohdasta lähtien Yleisortodoksisten kirkkojen kokoukseen Rhodoksella ja lähettää seuraavana vuonna 1962 tarkkailijan Vatikaanin toiseen kirkolliskokoukseen Roomassa. Neuvostojohdon toivomuksesta Moskovan patriarkaatti ryhtyi myös oman ulkoasiainneuvoston johdolla aktiivisiin toimiin rauhantyydyssä, joka oli ajankohtaistunut kylmän sodan kiristymisen myötä. Vuodesta 1961 alkaen Moskovan patriarkaatti päätti muun muassa osallistua aktiivisesti jo vuonna 1958 perustetun Prahan kristillisen rauhanliikkeen työhön. Näin Neuvostoliiton uskontopoliittikka sai marxilais-leniniläisen ideologian uudelleen aktivoimisen myötä entistä selvemmin kahdet kasvot, jotka ilmenivät joko marxilais-leniniläisen ideologian mukaisena toimintana maan sisällä tai uskonnonvapautta ja valtiollista suvaitsevuutta korostavana toimintana maan ulkopuolella. Uskonnollisista asioista päättävälle viranomaisille se antoi mahdollisuuden toimia jommankumman mallin mukaisesti.¹⁰

Neuvostojohdon uskontopoliittikan kaksijakoisuus ja siihen liittynyt tarkoituksenmukaisuus ilmeni varsin näkyvästi muun muassa poliittisen johdon asenteessa Keski-Aasiaan ja Siperiaan sodan aikana karkotettujen saksalaisten kirkollisiin pyrkimyksiin. Kun kyseinen väestö kansalaisoikeudet saatuaan ryhtyi 1950-luvun lopulta lähtien perustamaan pienoisseudakuntia eri puolille karkotusalueitaan, tätä ei estetty. Näin syntyi useihin satoihin nouseva

joukko saksalaisperäisiä seurakuntia Keski-Aasian, Kaukasuksen ja Siperian alueelle. Vaikka kyseisten seurakuntien perustaminen voimistui pääosin vasta 1960-luvun jälkipuoliskolla, se tapahtui osittain samanaikaisesti kuin lukuisa joukko ortodoksia kirkkoja suljettiin maassa. Saksalaisperäiselle väestölle annettu ”erioikeus” lienee perustunut paitsi yleispoliittisiin näkökohtiin myös siihen, että näin haluttiin työvoimapolitiittisista syistä hillitä kyseisen väestöosan piirissä tuolloin ilmennettyä suurta halua muuttaa takaisin entiseen kotimaahansa Saksaan.¹¹ Ilmeisesti saksalaisperäisten seurakuntien uskottiin myös voivan osaltaan hillitä islamin leviämistä kyseisille alueille.

ITÄ-EUROOPAN KANSANDEMOKRAATTISTEN MAIDEN USKONTOPOLIITTIKKA

Itä-Euroopan pienet sosialistiset maat saivat uskontopoliittiset esikuvansa pääosin Neuvostoliitosta. Siitä huolimatta, että kyseisten maiden uudet kommunistiset vallanpitäjät asennoituivat perinteisen marxilais-leniniläisen uskontokäsityksen hengessä varsin torjuvasti uskontoon ja kirkkoihin, he joutuivat sodanjälkeisessä tilanteessa jakamaan keskeiseltä osin stalinilaisen suurvaltaideologian mukaisen uskontopoliittikan. Tämä merkitsi sitä, että vastoin paikallisten kommunististen vallanpitäjien toiveita, kirkot saivat pääosin jatkaa toimintaansa valvottuina ja kaikissa Neuvostoliiton vaikutuspiiriin joutuneissa maissa tunnustettiin uskonnonvapaus stalinilaisten esikuvien mukaisesti. Kirkollisen toi-

7 Curtiss 1957, 294–296; Blaschkewitz 1968, 132–143; Döpmann 1977, 269–270; Pospelovsky 1984, 302–310; Laitila 1991, 111–112; Shkarovskij 2003, 20–21.

8 Curtiss 1957, 296–297; Blaschkewitz 1984, 132–143; Shkarovskij 2003, 20–21; Shumachenko 2002, 41–42.

9 Blaschkewitz 1968, 211–212; Luhterhandt 1976, 123–125; Pospelovsky 1984, 327–340; Kääriäinen 1989, 27–30; Shkarovskij 2003, 22–23; Vihavainen 2003, 34–37.

10 Blaschkewitz 1968, 213–218; Luhterhandt 1976, 130–134; Shkarovskij 2003, 23–25; Luukkanen 2009, 380–381.

11 Schellenberg 1982, 167–180; Bachmann 1982, 220–225; Lahtinen 1991, 312–314.

minnan rajoituksen pelättiin voivan antaa kielteisen signaalin uusien vallanpitäjien toiminnasta ja rajoittavan väestön sopeutumista Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Tätä edellyttivät myös läntisten liittolaisten aiemmin antamat Atlantin julistus ja liittoutuneiden johtajien Krimillä 1945 pitämän Jaltan konferenssin sittemmin antama vapautetun Euroopan julistus, joihin demokraattisten vapauksien, myös uskonnonvapauden, katsottiin kuuluvan. Uskonnonvapauden katsottiin kuitenkin edellyttävän sosialistisen järjestelmän tunnustamista. Sen vuoksi kaikkien kansandemokraattisten maiden hallitusten yhteyteen perustettiin Neuvostoliiton esikuvan mukaisesti valtiolliset uskontoasiainvirastot, joiden tehtävänä oli hoitaa valtion ja kirkon suhteita, mutta myös valvoa, että kirkkojen ja uskonnollisten yhteisöjen toiminta pysyi yhteiskunnallisesti rajoitettuna ja oli sopusoinnussa sosialistisen valtion sisä- ja ulkopoliittisten toimintaperiaatteiden kanssa. Siten myös kansandemokraattisten maiden uskontopoliitikassa kommunistisen puolueen kielteinen ideologinen linja ja suvaitsevuutta korostava valtiollinen uskontopoliittinen linja toimivat rinnakkain.¹²

Vaikka kommunistinen tausta loi kaikille Itä-Euroopan sosialistisille maille yhtenäisen ideologisen uskontopoliittisen lähtökohdan, kyseisten maiden historiallinen erilaisuus ja uskonnollisten yhteisöjen poikkeava koko ja luonne aiheuttivat sen, että valtiollinen uskontopoliittikka saattoi eri maissa poiketa huomattavastikin toisistaan. Valtiolliset uskontopoliittiset päätökset eivät voineet muodostua aivan samanlaisiksi esimerkiksi vahvasti roomalaiskatoisissa Puolassa tai ortodoksisissa Bulgariassa ja protestanttisessa DDR:ssä. Näistä eroista ja kylmän sodan kiristymisestä johtuen sosialististen maiden valtiolliset uskontoasian viranomaiset ryhtyivätkin vuodesta 1957 alkaen järjestämään yhteisiä neuvottelupäiviä ja muuta yhteistoimintaa valtiollisen kirkkopoliittikkansa yhtenäistämiseksi. Tämä yhteistoiminta jatkui aina 1980-luvun jälkipuoliskolle saakka. Vaikka kirkon- ja uskonnonvastaisen toiminnan katsottiin olevan erottamaton osa kommunistisen valtion ideologista toimintaa, sikäläisten kirkkojen osallistumista yleiseen kirkkojenväliseen toimintaan pidettiin toisaalta valtiollisen kirkkopoliittikan nimessä välttämättömänä. Vain

siten nämä maat saattoivat kiinnittää huomiota tärkeinä pitämiinsä kysymyksiin. Kirkkopoliittikka ja osallistuminen kirkkojenväliseen toimintaan olivat siten osa sosialististen maiden ulkopoliittikkaa.¹³

Neljän vuosikymmenen ajan jatkuneiden Itä-Euroopan maiden uskontoasiain valtuutettujen yhteisten neuvottelukokousten mielenkiinto kohdistui erityisesti kolmeen keskeiseen teemaan. Näistä ensimmäisen muodosti pyrkimys vähentää Vatikaanin ja roomalaiskatoisesta kirkon vaikutusta Itä-Euroopassa. Juuri Rooman kirkon koettiin edustavan ”läntistä imperialismia”. Tämän käsityksen ilmaisivat erityisesti neuvottelukokousten neuvostoliittolaiset edustajat jo Venäjän kirkon vuosittaisen Rooman vastaisen perinteen pohjalta. Kun roomalaiskatoisella kirkolla oli vanhastaan sangen voimakas kannatus useissa Itä-Euroopan sosialistisissa maissa, etenkin Puolassa, Unkarissa ja Tšekkoslovakiassa, katsoivat uskontoasiain valtuutetut erääksi keskeiseksi tehtäväkseen Vatikaanin vaikutuksen rajoittamisen sekä etenkin paavi Johannes XXIII:n aloittaman uuden idänpolitiikan torjumisen. Pyrkimys Vatikaanin vaikutuksen rajoittamiseen ei ollutkaan sosialistisen Itä-Euroopan näkökulmasta aiheeton, kun muistetaan, miten paavi Johannes Paavali II:n sittemmin 1979 tekemä vierailu synnyinmaahansa Puolaan herätti runsaasti poliittista pelkoa ja saattoi Itä-Euroopan johtajat Moskovaa myöten lähes paniikkiin.¹⁴

Toisen keskeisen teeman valtiollisen kirkkopoliittikan yhteistyössä muodosti Prahan kristillinen rauhanliike ja sen asema sosialistisen rauhansanomien viestinviejänä. Koska rauhansanoma oli vanhastaan kuulunut keskeisenä kristillisten kirkkojen julistukseen, myös kristilliseltä pohjalta syntyneen Prahan rauhanliikkeen sanoman uskottiin herättävän kylmän sodan kärjistyneessä tilanteessa vastakaikua läntisten kirkkojen piirissä. Sen toivottiin voivan muodostua myös sosialistista rauhanpropagandaa ja kristillisiä kirkkoja yhdistäväksi tekijäksi. Rauhanliike herättikin vastakaikua läntisten kirkkojen piirissä etenkin 1960-luvulla, jolloin liikkeen johdossa oli tšekkiläinen professori Josef Hromádka, joskaan läntiset kirkot eivät kirkkoina halunneet liittyä liikkeen jäseniksi. Samalla Prahan rauhanliikkeen kokoukset alkoivat laaja-alaisesti

koota myös Itä-Euroopan kirkkojen edustajia. Vaikka myös valtiolliset uskontoasiain valtuutetut pitivät Prahan rauhanliikkeen toimintaa sosialistisen rauhan sanoman kannalta tarkoituksenmukaisena, liikkeen kokousten muodostumista kirkollisia piirejä laajasti kokoaviksi tapahtumiksi pidettiin toisaalta marxilais-leniniläisen kirkkopolitiikan näkökulmasta kyseenalaisena ja ristiriitaisena. Kun rauhankokoukset vahvistivat osaltaan sosialististen maiden kirkkojen toimintaa, ne muodostuivat ideologisesti ei-toivotuiksi tapahtumiksi ja koettiin ongelmallisiksi. Arvostelua saivat osakseen etenkin eräiden läntisten kokousedustajien Prahan kokouksissa pitämät rauhanteologiaa ja sen luonnetta koskeneet kokouksesitelmät, joiden katsottiin vievän liikettä sivuun järjestäjien toivomasta progressiivisesta rauhanpolitiikasta ja imperialismia vastustavasta suuntauksesta.¹⁵

Kolmannen keskeisen teeman uskontoasiain valtuutettujen pohdinnoissa muodosti niiden toimintaperiaatteiden hahmottaminen, joita Itä-Euroopan kirkollisten edustajien toivottiin niin kirkkojenvälisen järjestöjen työssä kuin yleensä ulkomaisessa toiminnassa noudattavan. Vaikka uskontoasiain valtiolliset edustajat asennoituivat pidättyvästi uskonnollisen ja kirkollisen toiminnan vahvistumiseen sosialistisissa maissa, he samalla edellyttivät kaikkien kansainväliseen toimintaan osallistuvien sikäläisten kirkollisten edustajien toimivan sosialistisen järjestelmän puolustajina ja edunvalvojina. Tähän kuului ennen muuta länsimaisen yleisön vakuuttaminen siitä, että Itä-Euroopan sosialististen maiden piirissä vallitsi – vastoin länsimaissa esitettyjä epäilyjä – täydellinen uskonnonvapaus. Kirkot ja uskovat saattoivat vakaumuksestaan riippumatta toimia aidosti oman yhteiskuntansa solidaarisina rakentajina. Toisaalta kirkollisten edustajien edellytettiin kaikissa yhteisissä toimivien myös oman sosialistisen yhteiskunnan positiivisina viestinviejinä. Tämä koski erityisesti kylmän sodan vastapainoksi viritettyä rauhanpropagandaa, mutta myös sosialistisen yhteiskunnan poliittis-yhteiskunnallisten päämäärien ja saavutusten esilläpitoa. Sosialististen maiden edustajien ei tullut esimerkiksi kirkkojenvälisissä järjestöissä tyytyä vain sopiviin henkilövalintoihin

vaan heidän tuli pyrkiä perinteisen läntisen teologisen linjan asemesta tuomaan julki oman kotimaansa sosiaalis-yhteiskunnallinen sanoma. Tämän tavoitteen saavuttamiseksi valtiolliset uskontoasiain valtuutetut halusivat panna toimeen myös valmisteltavia kokouksia omille kokousedustajilleen keskeisiä kirkkojenvälisiä kokouksia silmällä pitäen. Tämä koski Kirkkojen Maailmanneuvoston ja Luterilaisen Maailmanliiton järjestämiä yleiskokouksia, joissa Itä-Euroopan kirkkojen edustajat olivat läsnä.¹⁶

NEUVOSTOLIITON USKONTOPOLITIikka JA SUOMI

Vaikka Suomi ei Itä-Euroopan kansandemokraattisten maiden tavoin joutunut Neuvostoliiton vaikutuspiiriin, sikäläinen kirkkopolitiikka heijastui osaltaan myös Suomeen. Myös se joutui osaltaan Stalinin mieltentvaltauspolitiikan ja siihen läheisesti liittyneen uuden kirkkopolitiikan piiriin. Niinpä Kremlin uuteen uskontopolitiikkaan kuulunut pyrkimys palauttaa mahdollisimman monet Neuvostoliiton ulkopuolella toimivat ortodoksiset yhteisöt ja kirkot takaisin Moskovan patriarkaatin jurisdiktioon kohdistui välittömästi sodan jälkeen myös Suomen ortodoksiseen kirkkoon, kuten Juha Riikonen on kyseistä aihetta koskevassa tutkimuksessaan osoittanut. Olihan Suomen ortodoksinen kirkko kuulunut aiemmin Moskovan patriarkaatin alaisuuteen, mutta siirtynyt poliittisen kriisikauden aikana 1923 Konstantinopolin patriarkaatin kanoniseen johtoon. Moskovan patriarkaatin välittömästi sodan jälkeen aloittama ja useita vuosia jatkunut voimakas painostus liittyi elimellisenä osana Moskovan uuden uskontopolitiikan pyrkimykseen vah-

12 Luchterhandt 1984, 45–47, 51; Besier 1993, 23–26; Malkavaara 1993, 450–451; SED und Kirche 1995, 1–2, 42–43; Hintikka 2000, 27–30; Wolle 2011, 27–28.

13 Dohle 1993, 20–21; Heise 2002, 31–32, 34–37; Luukkainen 2009, 381; Murtorinne 2013, 350–351.

14 SAPMO-BA, D 04 2384, D 04 498/4; Dohle 1993, 22; Heise 2002, 38–42, 46–47; Murtorinne 2013, 352–353.

15 SAPMO-BA, DO4, 2384; DO4 498/4; Dohle 1993, 24; Heise 2002, 39.

16 Ks. SAPMO-BA, DO4, DO4 498, DO4 498/4, DO4, 2383; Dohle 1993, 21–22; Heise 2002, 43–45. Murtorinne 2013, 354.

vistaa Moskovan patriarkaatin asemaa ortodoksisien kirkkojen piirissä ja luoda samalla kuvaa toisinajattelevasta Neuvostoliitosta lännessä. Kirkollisten neuvottelujen ohella liittymishanketta sävytti varsin voimakas poliittinen painostus, joka ei kuitenkaan johtanut Suomen ortodoksisen kirkon osalta tavoiteltuun tulokseen. Vastoin Moskovan patriarkaatin ja Kremlin toiveita Suomen ortodoksisen kirkon kirkolliskokous asettui pitkällisten neuvottelujen jälkeen vuonna 1955 vastustamaan kirkkonsa kano-nisen aseman muutosta.¹⁷

Suomen ortodoksisen kirkon asemaa koskenut kirkkopoliittinen kädenvääntö ei kuitenkaan jäänyt Suomen osalta ainoaksi Moskovan uutta kirkkopoliittikka heijastelevaksi tapahtumaksi. Neuvostokirkkopoliittikka ilmeni myös asenteissa Suomen luterilaiseen kirkkoon. Niinpä Suomen ääri-vasemistolainen puolue SKDL omaksui sodan jälkeisinä vuosina pidättyvän ja matillisen asenteen kaikkiin jyrkkiin kirkkopoliittisiin muutosvaatimuksiin ja pyrki Moskovan omaksuman uuden valtiollisen kirkkopoliittikan hengessä etsimään kannatusta ja myötätuntoa myös papiston ja kirkollisten piirien keskuudesta. Puolueen muuttunut asenne kuvastui muun muassa siinä, että kommunistisen liikkeen vanhoihin veteraaneihin lukeutunut kansanedustaja Matti Huhta asettui jo keväällä 1945 SKDL:n liittoneuvoston kokouksessa päättävästi vastustamaan puoluetovereittensa kirkkokriittisiä ohjelmasuunnitelmia ajankohtaan sopimattomina. Huhta sanoi kyllä periaatteessa yhtyvänsä esitettyyn kritiikkiin, mutta hänen mielestään voimakkaan kritiikin esittäminen oli vahingollista, koska se vain vahvisti vallitsevaa käsitystä kommunistien harjoittamasta uskonnonvainosta. Siksi se oli vaarallisempi ase vastustajien käsissä kuin esimerkiksi kollektivisointia koskeva pelottelu.¹⁸

Huhdan kirkkokritiikkiä välttelevä asenne sai tukea paitsi monilta esittäjänsä aatetovereilta sittemmin myös Liittoutuneiden valvontakomission puheenjohtajana maahan syksyllä 1944 tulleelta kenraalilieversti Andrei Ždanovilta. SKDL:n pääsihteeri Ville Pessin kanssa kommunistisen puolueen tulevasta toiminnasta ja maareformista keskustellessaan Ždanov kiinnitti huomiota myös uskontokysymykseen. Hän piti tärkeänä, että puolue pyrki

luomaan yhteyksiä myös maaseudun papistoon, jolla oli merkittävä vaikutus oman alueensa uskonnolliseen väestöön. Kun puolue pyrki profiloitumaan erityisesti sosiaalisten ongelmien hoitajana, huomion kiinnittäminen maaseudun uskonnolliseen väestöön oli sille elintärkeää.¹⁹

Kun Ždanov kuului Stalinin läheisiin työtovereihin ja uskottuihin, ei liene epäilystäkään siitä, että hänen antamansa neuvot suomalaisille tovereilleen heijastelivat Stalinin hahmottaman suurvaltapoliittisen kirkkopoliittikan linjauksia. Sen tehtävänä oli poistaa myös kommunistien aiempaan uskontopoliittikkaan kohdistuneet epäluulot ja pyrkiä luomaan yhteyksiä eristymisen sijaan. Toisaalta Ždanov saattoi vuoden 1945 eduskuntavaalien ja SKDL:n niissä saavuttaman menestyksen (49 edustajapaikkaa) vuoksi olettaa, että myös Suomi oli liukumassa kumouksetta Neuvostoliiton vaikutuspiiriin ja kommunistien olevan vallan syrjässä vankasti kiinni. Koska SKDL ei kuitenkaan voinut yksin johtaa maata, sen edustamat käsitykset tarvitsivat lisää kannatusta. Kannatuksen lisäämiseen tuli Ždanovin mielestä pyrkiä hätiköimättömästi, mielialojen muutoksen ja parlamentarismien tietä, kuten Jukka Nevakivi ja Kimmo Rentola ovat Ždanovin toiminnan luonnetta tulkinneet.²⁰

Nähtävästi Ždanovin vaikutuksesta myös sodan jälkeen uudelleen käynnistynyt, Suomen ja Neuvostoliiton ystävyysuhteiden vahvistamiseksi perustettu Suomi-Neuvostoliitto-seura kiinnitti huomiota myös uskontokysymykseen. Laatiessaan puheenjohtajansa ministeri Johan Helon johdolla suunnitelmia toimintansa edistämiseksi seuran johto ehdotti myös papiston ja muiden uskonnollisten piirien vetämistä mukaan seuran toimintaan ja oman fraktion perustamista toisten ammattiryhmien tavoin myös papistolle. Viimeksi mainittu esitys ei kuitenkaan toteutunut ja papiston liittyminen seuran jäseneksi rajoittui – ilmeisesti Neuvostoliiton uskontopoliittikkaa kohtaa tunnettujen epäilyjen vuoksi – vain yksittäisiin pappeihin, vaikka seura sai sittemmin tyystin toisen luonteen presidentti Paasikiven asettuessa sen kunniapuheenjohtajaksi.

Ystävyysseuran sihteerinä toiminut Aimo Rikka pyrki kuitenkin toimimaan aktiivisesti myös uskonnollisten suhteitten rakentamiseksi Neuvostoliit-

toon ja aiemmin vallinneitten uskonnollisten epäluulojen poistamiseksi. Niinpä Rikka hengelliselle *Sana*-lehdelle syksyllä 1945 antamassaan haastattelussa halusi oikaista Neuvostoliiton uskontopoliitikkaa koskevia väärinkäsityksiä ja puolustaa Neuvostoliitossa vallitsevan uskonnonvapauden luonnetta. Väärinkäsitysten poistamiseksi hän ilmaisi myös halunsa papiston ja uskonnollisten piirien vierailujen järjestämiseksi Neuvostoliittoon.²¹

Moskovan vaikutuksia heijastellut uusi uskontopoliittinen suuntaus, joka poikkesi oleellisesti kommunismin perinteisesti liittyneestä uskonnonvastaisuudesta, painoi laajemminkin leimansa varsinkin sodan jälkeen uutta nousukauttaan eläneen kommunistisen liikkeen toimintaan. Tämä ilmeni erityisen selvästi hyvistä Neuvostoliiton yhteyksistään tunnetun Hertta Kuusisen monissa kannanotoissa. Kuusinen varoitteli puoluetoveriaan eri yhteyksissä tarpeettoman kriittisistä uskontopoliittisista kannanilmauksista ja korosti pyrkimystä kansan vähittäiseksi kasvattamiseksi uuteen ”demokraattiseen järjestykseen”. Hahmotellessaan puolueensa tulevaa toimintalinjaa SKDL:n laajennetun liittoneuvoston kokouksessa keväällä 1945 hän kiinnitti edellä mainitussa hengessä huomiota myös uskontokysymykseen. Hänen mukaansa oli tärkeää, etteivät puolueen edustajat asennoituisi ennakkoluuloisesti esimerkiksi niin sanottuihin uskonnollisiin piireihin, koska niissäkin saattoi olla paljon myötämielisyyttä sille uudelle suuntaukselle, mikä maassa oli tuolloin otettu. Monista kirkon taantumuksellista toimintaa arvostelevista puheenvuoroista huolimatta Kuusisen Moskovan uutta kirkkopoliittista suuntausta myötäilevä asenne saikin kokouksessa varsin myönteisen vastaanoton. Monet arvelivat, että uskontokysymys oli siinä määrin arkaluonteinen, että puolueen oli siltä osin syytä pitää suunsa supussa.²²

Tietoisuus siitä, että suuri osa SKDL:n kannattajakunnasta kuului kirkkoon, sekä pyrkimys häivyttää perinteinen kommunistiseen liikkeeseen liittynyt uskonnonvastaisuuden leima, sai SKDL:n johdon myöhemminkin asennoitumaan uskontokysymyksen käsittelyyn sangen varovasti. Tämä kävi ilmi muun muassa SKDL:n vuoden 1947 liittoneuvoston kokouksessa, jossa keskusteltiin puo-

luen kulttuuripoliittisesta ohjelmasta Raoul Palmgrenin valmistelutyön pohjalta. Siitä huolimatta, että uskonnon korvaamista tieteellisperäisellä kulttuurilla pidettiin tarpeellisenä ja kirkon katsottiin monesti menneisyydessä edustaneen taantumusta, uskontokysymystä pidettiin siinä määrin arkaluonteisena, ettei siihen tahdottu syvemmin kajota. Useammankin kokousedustajan mielestä asian käsittely vaati malttia ja hienotunteisuutta jo sen vuoksi, että asia oli myös monelle puolueen kannattajalle oma-kohtainen. Tämän vuoksi lopullisessa ohjelmassa rajoituttiinkin vain vaatimaan hillitysti kaikkien uskontokuntien samanarvoista asemaa ja yksilön uskonnollisen vakaumuksen kunnioittamista.

Varovaisuus uskontokysymyksessä sai tukea erityisesti Hertta Kuusiselta. Vastoin monien puoluetoveriensä mielipidettä hän puolusti maltillista kantaansa vielä hieman myöhemmin *Vapaassa Sanassa* julkaisemassaan sosialistista moraalia koskeneessa kirjoituksessa. Käsitellessään sosialismin suhdetta uskonnolliseen vakaumukseen hän totesi, että sosialistit lukeutuivat kyllä useimmiten tieteellisen maailmankatsomuksensa pohjalta vapaa-ajattelijoihin. Se ei kuitenkaan estänyt oikeutta uskonnolliseen tunnustautumiseen. Päinvastoin sosialistinen moraalivaati kaikkinaista rehellisen vakaumuksen kunnioittamista ja suojelemista. Millään kirkkokunnalla enempää kuin tiedemiehelläkään ei ollut oikeutta ottaa vakaumusta omaksi monopolikseen.²³

Oman poliittisen vakaumuksensa vuoksi kovia kokeneen Kuusisen osoittama ymmärtämys kris-

17 Riikonen 2007, 52–55, 73–87, 108–120, 135–139, 210–212; Helin 1996, 78–90.

18 KA SKDLA, Laajennetun liittokokouksen ptk. 20.5.–23.5.1955; Helin 1996, 35.

19 Nevakivi 1994, 131; Helin 1996, 35–36.

20 Nevakivi 1994, 16–20; Rentola 1994, 531–533.

21 KA, SNSA, puhemiehistön ptk. 20.6.1945 § 9; *Sana*, 7.10.1945 ”Suhteet Neuvostoliittoon.” Helin 1996, 56–57.

22 KA, SKDLA, Laajennetun liittoneuvoston kokouksen ptk. 20.–22.5.1945 ja Liite 7. Helin 1996, 32–37. Ks. myös Rentola 2003, 63.

23 KA, SKDLA, Liittoneuvoston hallinnollisen jaoston ptk. 17.1.1947 ja Liittoneuvoston kokouksen ptk. 26.–27.1.1947 ja Liite 5; *Vapaa Sana*, 11.5.1948 ”Sosialistisesta moraalista”. Helin 1996, 70–73, 100.

tillistä vakaumusta kohtaan sai osakseen kannatus-
ta myös eräiltä toisilta puolueen johtohenkilöiltä.
Erilaisin perustein ja etenkin puoluetaktisista syistä
he halusivat pidettyä jyrkistä uskontopoliittisista
kannanotoista. Sama tarkoitushakuinen asenne löi
leimansa myös koko SKDL:n eduskuntaryhmän toi-
mintaan. Niinpä SKDL:n edustajat eivät Matti Heli-
nin tutkimuksen mukaan tehneet esimerkiksi vuo-
den 1948 vaaleja seuranneena istuntokautena edus-
kunnassa yhtään kirkonvastaista aloitetta. Sen sijaan
puolue tehosti pyrkimyksiään löytääkseen kirkoista
yhteistyökumppaneita. Samalla monet jatkoivat ide-
ologisen näkemyksensä pohjalta uskonnonvastaista
toimintaa muun muassa vapaa-ajattelijain liitossa
ja tukivat eduskuntatyössään muiden puolueiden
tekemiä kirkonvastaisia aloitteita.²⁴ Mahdollisesti
Kuusista ja hänen puoluetovereitaan elähdytti myös
toive, että papisto ja kirkolliset piirit innostuisivat
poliittisen käänteän mukanaan tuomasta uudesta
vasemmistoidologisesta suuntauksesta samalla
tavoin kuin oikeistolaiset aatteet olivat innoittaneet
niitä maailmansotaa edeltävänä kautena.

SKDL:n johdon selvästi kaksijakoinen uskonto-
politiikka herätti kuitenkin myös epäilyjä ja ristiriit-
toja puolueen omassa piirissä. Ehkä näkyvimmän il-
mauksensa erimielisyydet saivat puolueen johtavana
ideologina tunnetun Tuure Lehénin ja Sirola-opis-
ton opettajana toimineen Eino Nevalaisen kesken
1950-luvun alussa syntyneessä kiistassa. Kun Lehén
oli vuonna 1951 ilmestyneessä kirjassaan *Kommu-
nismi ja kristinusko* uuden kirkkopoliittisen linjan
hengessä todennut, että kommunismin esittäminen
kristillisyyden vastaisena oli suorastaan harhaan joh-
tavaa, sillä kommunistiseen maailmankatsomuk-
seen ei sisältynyt uskonnon tai ateismin suhteen
mitään vaatimusta, asetui marxilaisen uskontokä-
sityksen tuntijana tunnettu Nevalainen avoimesti
vastustamaan tätä käsitystä. Nevalainen totesi, että
uskonto edusti dialektiselle materialismille täysin
vastakkaista maailmankatsomusta, mistä syystä
kommunistinen puolue ei voinut asennoitua uskon-
toon muuten kuin kielteisesti. Käsityksensä tueksi
Nevalainen vetosi muun muassa Leninin ja Stalinin
käsityksiin ja katsoi, että jumala-aatteen puolusta-
minen kaikissa muodoissaan johti taantumuksen
puolustamiseen. Uskonto oli kommunismin vasta-

kohta ennen muuta siksi, että se oli taantumuksen
ase kommunismia vastaan.

Nevalaisen perinteisen marxilais-leniniläisen
uskontonäkemyksen pohjalta Lehénin uutta tar-
koitushakuista valtiollista kirkkopoliitiikkaa vastaan
kohdistama kritiikki koettiin siinä määrin kiusalli-
sena, että se aiheutti pitkähkön keskustelun kommu-
nistisen puolueen sisällä. Keskustelua käytiin paitsi
Sirola-opiston piirissä myös SKP:n sihteeristön ja
poliittisen toimikunnan kokouksissa ja puolueen
lehdistössä. Vaikka Nevalaisen kritiikki koettiin
osittain vain muodollisen toteuttamistapansa vuoksi
kyseenalaisena nousuna puoluejohdon auktoriteet-
tia vastaan, sen pääasiallisena virheenä pidettiin sitä,
että Nevalainen ei ollut kyennyt tekemään eroa pe-
riaatteen ja taktiikan välillä puolueen toiminnassa.
Myös Lehén halusi korostaa, ettei hänen osoitta-
mansa ymmärtämys uskovia kohtaan tarkoittanut
sitä, että puolue luopuisi uskonnonvastaisesta pro-
pagandasta. Puolueen velvollisuuteen kuului uskon-
nonvastaisuus, mutta harkitusti.²⁵

Näin sodanjälkeistä Neuvostoliiton ja Itä-Euroo-
pan sosialististen maiden kirkkopoliitiikkaa kalvanut
marxilais-leniniläisen ja tarkoitushakuisen valtiollis-
en kirkkopoliitiikan välinen jännitys ulottui myös
Suomeen, joskin Suomessa se ilmeni lähinnä kom-
munistisen liikkeen sisäisenä kiistana. Saipa Neva-
lainen kiistan jälkeen myös kaipaamansa oikeuden
jatkaa marxilais-leniniläisen uskontokäsityksen
mukaista opetusta Sirola-opistossa, vaikka katsoi-
kin, että puolue oli uskontokysymyksessä tehnyt
tarpeettomia myönnytyksiä eli luopunut marxilais-
leniniläisen uskontopoliitiikan perusteista.

KIRKOT JA RAUHANTYÖ

Se toimintasektori, jota kenties eniten pyrittiin käyt-
tämään hyväksi suhteitten rakentamiseksi kirkollis-
iin piireihin, oli kylmän sodan kärjistyksen myötä
ajankohtaistunut rauhantyö ja rauhanpropaganda,
johon myös Moskovan patriarkaatin oli jo varhain
kiinnitetty suurta huomiota. Suursodan hirvittävien
kokemusten jälkeen se oli hyvin ymmärrettävää, ja
omaa rauhansanomansa perinteisesti julistaneen
kirkon voitiin syystä toivoa asennoituvan myös po-
liittiseen rauhansanomaaan positiivisesti. Ongelmak-
si tietenkin muodostui se, missä määrin yksinomaan

Itä-Euroopan sosialistista rauhansanomaa voitiin pitää aitona ja ”läntistä imperialismia” ainoana todellisena rauhan uhkana.

Rauhantyön merkeissä oli jo 1940-luvulla luotu vähäisiä yhteyksiä myös suomalaisiin kirkollisiin tahoihin, mutta rauhankysymys tuli uudella tavalla ajankohtaiseksi Maailman rauhanneuvostoon kuuluneen Suomen Rauhanpuolustajat -yhdistyksen perustamisen myötä vuonna 1949. Osoituksena rauhanpuolustajien kirkkoihin suuntautuneesta mielenkiinnosta oli se, että liikkeen yhteyteen päätettiin perustaa erityinen uskonnollisten piirien oma fraktio. Liike onnistuikin saamaan piiriinsä joukon erilaisiin kirkollisiin ja muihin uskonnollisiin ryhmiin lukeutuneita pappeja ja maallikoita jo 1950-luvulla. Tähän ryhmään lukeutuivat ehkä näkyvimpinä edustajina Rauhanpuolustajien valtuuskunnan jäsenenä ja myöhemmin kansanedustajana toiminut lahtelainen pastori Ensio Partanen ja setlementtipappina tunnettu rovasti Armas Tolsa. Myös Tampereen piispa Eelis Gulin asennoitui liikkeen toimintaa kohtaan siinä määrin myönteisesti, että rauhanpuolustajien puheenjohtaja, maaherra Väinö Meltti toivoi häneltä avointa tukea, vaikka Gulin ei muodollisesti kuulunutkaan liiton jäseniin. Myöhemmin Suomen rauhanpuolustajien yhteyteen perustettiin myös oma Uskonnollisten piirien toimikunta, jonka johtoon tuli setlementtipappi Armas Tolsa.

Pappien ja kristillisten maallikkopiirien toiminta rauhanliikkeessä rajoittui kuitenkin liikkeen alkuvaiheissa ensisijaisesti rauhanasiaa esitteleviin kirjoituksiin uskonnollisperäisissä lehdissä. Niin ikään Neuvostoliittoon ja Itä-Eurooppaan suuntautuneille rauhanliikkeen matkoille osallistuneet kirkollisten piirien edustajat julkaisivat matkoiltaan ensisijaisesti Neuvostoliittoon ja Itä-Euroopan uskonnollisia oloja jopa kritiikittömästi ylistäviä kuvauksia, jotka palvelivat Moskovan uuden uskontopolitiikan tarpeita. Niiden mukaan kyseisten maiden uskonnollinen elämä oli sekä aktiivista että täysin vapaata, mikä kuva tuskin vastasi todellisuutta, mutta kylläkin liikkeen johdon ajankohtaisia kirkkopoliittisia toiveita. Toisaalta eräiden kirkonmiesten aktiivinen osallistuminen rauhanliikkeen toimintaan herätti aktiivista kiinnostusta ääriivasemmiston piirissä. Opettajan, papin tai jonkun muun yhteiskunnalli-

sesti vaikutusvaltaisena pidetyn henkilön mukaan tulemisen uskottiin vievän rauhanliikkeen toimintaa uusille aloille. Siksi papiston mukaan tulemisen johdosta ei ollut syytä potea mitään ”pappiskauhua”, kuten Hertta Kuusinen uuden kirkkopoliittisen suuntauksen hengessä totesi.²⁶

Jossain määrin toisenlaisen perustan kirkkojen kannalta muodosti jo aiemmin mainittu Prahan kristillinen rauhanliike, kuuluihan sen alkuunpanijoihin tšekkiläinen teologian professori Josef Hromadka ja eräitä muita keskieuropalaisia teologeja. Kun liike pyrki sosialistisista korostuksistaan huolimatta vetämään piiriinsä myös läntisiä kirkkoja, sen toiminta herätti vastakaikua myös Suomessa. Sen lisäksi, että useat suomalaiset asiasta kiinnostuneet kirkonmiehet osallistuivat 1960-luvun alusta lähtien liikkeen järjestämiin yleisiin kansainvälisiin rauhankokouksiin, liike sai keskeiseksi suomalaiseksi tukijakseen professori Heikki Wariksen, joka sittemmin toimi liikkeen seurantakomitean jäsenenä. Wariksen tekemistä aloitteista huolimatta Suomen luterilaisen kirkon ulkomaanasiaian toimikunta halusi kuitenkin muiden läntisten kirkkojen tavoin pidättyä Prahan rauhanliikkeen varsinaisesta jäsenyydestä ja tyytyä vain tarkkailijan asemaan. Tähän vaikutti lähinnä Prahan rauhanliikkeen aseman korostuminen erityisesti Itä-Euroopan sosialististen maiden kirkkojen keskuspaikkana ja sosialistisen rauhansanomien viestinviäjänä. Kirkon pidättyvyyttä oli vahvistamassa etenkin vuoden 1968 Tšekkoslovakian kriisi ja niin sanotun Prahan kevään aiheuttama käänne rauhanliikkeen toiminnassa. Kriisi johti liikkeen keskeisen johtajan professori Hromadkan vetäytymiseen sen johdosta ja koko johdon vaihtumiseen.

Siitä huolimatta, että Suomen kirkko ei ollut virallisesti liittynyt Prahan rauhanliikkeen jäseneksi, varsinkin monet nuoremman polven suomalaiset

24 Helin 1996, 137, 143.

25 KA, SKPA, Sihteeristön kokous 9.6. ja 31.7.1952; Poliittinen toimikunta 23.8.1952; Lehén 1951. Ks. myös *Työkansan Sanomat* 23.12. ja 28.12.1950; Helin 1996, 121–127.

26 KA, SRPA, Perustavan kok. ptk. 18.5.1949 §2; Vuosikok. ptk. 11.12.1949 §11; Keskustoimikunnan ptk. 17.10.1949 § 8; 5.3.1951 §6; 10.11.1952 §5 ja 7.3.1955 §4. Helin 1996, 108–114, 149–159.

halusivat ylläpitää yhteyksiä rauhanliikkeeseen ja kivat sen tärkeäksi yhteyskanavaksi rauhanliikkeen piirissä toimiviin Itä-Euroopan kirkkojen edustajiin. Tämä johti vuonna 1976 siihen, että Prahan rauhanliikettä tukevat kirkolliset piirit päättivät professori Wariksen johdolla perustaa kristillisen rauhanliikkeen suomalaisen yhteysryhmän. Samanlaisia ryhmiä oli perustettu myös eräiden muiden läntisten kirkkojen piirissä. Siten useat suomalaiset saattoivat osallistua Prahan rauhanliikkeen kansainväliseen toimintaan ja sen kokouksiin. Yhteysryhmän edustajina eräät suomalaiset toimivat myös Prahan rauhanliikkeen erilaisissa luottamustehtävissä. Niin ikään rauhanliike järjesti yhteysryhmän tukemana kokouksia myös Suomessa, vaikka Suomen kirkolla oli liikkeessä virallisesti vain tarkkailijan asema.

Kristillisen rauhanliikkeen toimintaa hallitsi kuitenkin myös tietty kaksijakoisuus. Kun Suomen kristillisen rauhanliikkeen edustajat halusivat tukea Itä-Euroopan kirkkojen toimintaa, pelkäsivät muun muassa Itä-Euroopan valtiolliset uskontoasiain valtuutetut rauhanliikkeen toiminnan muodostuvan liian kirkolliseksi, mikä samalla vahvistaisi Itä-Euroopan kirkkojen uskonnollista toimintaa. Niinpä suomalaisten ja muiden läntisten kirkkojen edustajien osallistuminen Prahan liikkeen toimintaan oli järjestäjien silmissä samalla kertaa rauhanpropagandan kannalta toivottua mutta uskonnollisten yhteyksien vahvistumisen kannalta kyseenalaista ja vieroksuttavaa.²⁷ Siten marxilais-leniniläisen ja valtiollisen uskontopolitiikan välillä oli myös tältä osin pysyvä jännitys.

Pyrkimys houkutella toisia kirkkoja mukaan rauhantyöhön loi ilmeisesti osaltaan pohjaa myös vuonna 1970 alkaneiden Venäjän ortodoksisen kirkon ja Suomen luterilaisen kirkon välisten oppikeskustelujen syntymiselle, vaikka kyseisillä keskusteluilla oli pääosin toinen luonne. Tähän viittaa muun muassa se, että kirkkojen rauhantyö sai Moskovan toivomuksesta pysyvän keskusteluteeman aseman neuvottelujen ohjelmassa. Sen arveltiin jo tuolloin olleen Kremlin asettama pääsylippu kyseisen kaltaiselle kirkkojenväliselle yhteistyölle.²⁸

Eino Murtorinne, prof. (emer.)
eino.murtorinne@gmail.com

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)

Suomi-Neuvostoliitto-seuran arkisto

Puhemiehistön pöytäkirja

Kansan Arkisto, Helsinki (Kansa)

Suomen rauhanpuolustajien arkisto (SRPA)

Perustamiskokouksen pöytäkirja

Puhemiehistön pöytäkirjat

Suomen kansan demokraattisen liiton arkisto (SKDLA)

Eduskuntaryhmän pöytäkirjat

Liittoneuvoston kokouksen pöytäkirjat

Laaajennetun liittovaltuuston kokouksen pöytäkirjat

Liittoneuvoston hallinnollisen jaoston pöytäkirjat

Suomen kommunistisen puolueen arkisto (SKPA)

Puolueneuvoston pöytäkirjat

Sihteeristön kokous

Poliittinen toimikunta

Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR in Bundesarchiv (SAPMO-BA)

Prokoll und Akten über die Konferenz der Ämter für Kichenfragen

D04, DO4 1269, DO4 2383/4, D04 2384, D04 498,

DO4 498/IV

Konferenze: Budapest 1957, Prag 1958, Berlin 1960,

Budapest 1962, Berlin 1964, Warschau 1967, Moskau

1970.

Sanomalehdet

Kansan Uutiset 1950

Sana 1945

Vapaa Sana 1948

27 Sinnemäki 1986, 129–136; Jääskeläinen 1989, 1–10; Sep-po 2016, 315–320.

28 Murtorinne 2001, 253–254.

Kirjallisuus ja lähdejulkaisut

Besier, Gerhard

1993 *Der SED-Staat und die Kirche*. München: C. Bertelsmann.

Blaschkewitz, Johannes Chrysostomus

1966 *Das Moskauer Patriarchat ohne Patriarchen*. München: Anton Pustet.

1968 *Die russische Kirche in und nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Anton Pustet.

Burlatskin haastattelu

2003 ”F. M. Burlatskin haastattelu 20.2.2002”. *O. W. Kuusinen ja taistelu Stalinin perinnöstä*. Toim. Timo ViHAVAINEN. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Chumachenko, Tatiana A.

2002 *Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy from World War II to the Krushchev Years*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Curtiss, John Shelton

1957 *Die Kirche in der Sowjetunion (1917–1956)*. München: Isar Verlag.

Dohle, Horst

1993 ”Die Rolle der Staatsämtertagungen für die Kirchenpolitik der Realsozialistischen Staaten”. *Staat-Kirche Beziehungen in der DDR und anderen ehemals realsozialistischen Ländern 1955 bis 1989*. Hrsg. Joachim Heise & Hans Hübner. Berlin: Evangelische Akademie, 18–26.

Döpmann, Hans-Dieter

1977 *Die Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart*. Berlin: Union Verlag.

Fletcher, William C

1968 *Nikolai: Portrait of a Dilemma*. New York: Macmillan.

1973 *Religion and Soviet Foreign Policy 1945–1970*. Oxford: Oxford University Press.

Heise, Joachim

2002 ”Die Staatsämter für Kirchenfragen sozialistischer Länder und ihre Kontakte: Ein Überblick”. *Schriftenreihe des Instituts für vergleichende Staat-Kirche-Forschung* 12. Berlin: Berliner Institut für vergleichende Staat-Kirche-Forschung, 31–47.

Helin, Matti

1996 *Päästä meidät pahasta: Uskonto Skdl:n politiikassa 1944–1961*. Turun yliopiston julkaisuja 121. Diss. Turku.

Hintikka, Kaisamari

2000 *The Romanian Orthodox Church and the World*

Council of Churches, 1961–1977. Diss. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 48. Helsinki.

Jääskeläinen, Heikki

2012 ”Die finnische Beteiligung an der Arbeit der Christlichen Friedenskonferenz; Heikki Waris und die Christliche Friedensbewegung”. *Beiträge zu einer Geschichte des Christlichen Friedenskonferenz*. Hrsg. Reinhard Scheerer. Nordstedt: Books on Demand, 117–137.

Ketola, Hanna-Maija

2012 *Relations between the Church of England and the Russian Orthodox Church during the Second World War, 1941–1945*. Diss. University Helsinki.

Kääriäinen, Kimmo

1989 *Discussion on Scientific Atheism as a Soviet Science 1960–1985*. Diss. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia B249, Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Lahtinen, Aarno

1990 ”Uskontolainsäädännön kehitys ja protestanttiset kirkot”. Lahtinen, Aarno & Laitila, Teuvo & Suttner, Ernst Chr., *Usko, toivo ja vallankumous: Kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa*. Helsinki: Otava, 68–80.

Laitila, Teuvo

1990 ”Uskontokritiikki ja uskonnonvastainen propaganda ja Venäjän ortodoksinen kirkko”. Lahtinen, Aarno & Laitila, Teuvo & Suttner, Ernst Chr., *Usko, toivo ja vallankumous: Kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa*. Helsinki: Otava, 31–59.

Lehén, Tuure

1951 *Kommunismi ja kristinusko*. Helsinki: Kansankulttuuri.

Luchterhandt, Otto

1976 *Der Sowjetstaat und die Russisch-Orthodoxe Kirche*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.

1984 ”Die Religionsfreiheit im Verständnis der sozialistischen Staaten”. *Die Religionsfreiheit in Osteuropa*. Hrsg. Eugen Voss. Erlenbach: G2W-Verlag, 45–56.

Luukkanen, Arto

1994 ”Venäjän ortodoksinen kirkko vallankumousten välissä 1917–1991”. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1994, 11–24.

1997 *The Religious Policy of Stalinist State*. Studia Historica 57. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

2009 *Muutosten Venäjä: Venäjän historia 862–2009*. Helsinki: Edita.

Malkavara, Mikko

1993 *Luterilaista yhteyttä rautasiripun laskeutuessa: Luterilainen yhteysliike ja Itä-Euroopan luterilaiset vähemmistökirkot 1945–1950*. Diss. Suomen kirkko-historiallisen seuran toimituksia 164. Helsinki.

Maser, Peter

1992 *Kirchen und Religionsgemeinschaften in der DDR 1949–1989: Ein Rückblick auf vierzig Jahren in Daten, Fakten und Meinungen*. Konstanz: Christliche Verla-ganstalt.

Murtorinne, Eino

2001 ”Kauko Pirisen rooli ns. venäläisneuvotteluissa”. *Kau-ko Pirinen in memoriam*. Toim. Mikko Ketola. Suo-men kirkkohistoriallinen seura. Helsinki, 245–259.

2013 ”Kirkkojen valvonta Itä-Euroopan sosialistimaiden ongelmana”. *Teologinen Aikakauskirja* 118, 350–355.

Nevakivi, Jukka

1995 *Ždanov Suomessa: Miksi meitä ei neuvostoliittolaistet-tu?* Helsinki: Otava.

Pospielovsky, Dimitry

1984 *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982*, 1–2. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press.

Rentola, Kimmo

1994 *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. Helsinki: WSOY.

2003 ”Sitkeä välimies O.W. Kuusinen”. *O.W. Kuusinen ja taistelu Stalinin perinnöstä*. Toim. Timo Vihavainen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 57–74

Riikonen, Juha

2007 *Kirkko politiikan syleilyssä: Suomen ortodoksisen ark-kihiippakunnan ja Moskovan patriarkaatin välinen kanoninen ristiriita 1945–1957*. Diss. Itä-Suomen yliopisto, Joensuu.

Schellenberg, Peter

1982 ”Die Kirche der Überlebenden”. *Und siehe, wir leben*. Hrsg. Johannes Schleuning & Eugen Bachmann & Peter Schellenberg. Erlangen: Martin Luther-Verlag, 155–203.

SED und Kirche

1995 *SED und Kirche: Eine Dokumentation ihrer Bezie-hungen*. Bd 1:1946–1967. Hrsg. Frederic Hartweg, bearbeitet von Joachim Heise. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.

Seppo, Juha

2015 *Arkkipiispan aika: Martti Simojoki 2*. Helsinki: WSOY.

Sergius

1943 *Sanningen om religionen i Ryssland*. Stockholm: Moskvas Patriarkat.

Shkarovskij, Michail

2003 ”Die Russisch-Orthodoxe Kirche und antireligiöse Staatspolitik in der Sowjetunion (1943–1988)”. *Im Rädewerk des ”real-existierenden Sozialismus”*. Hrsg. Harmut Lehmann & Jens Holger Schjörning. Göttingen:Wallstein, 14–30

Sinnemäki, Mauno

1986 *Kirkot etsivät rauhaa*. Kirkon tutkimuslaitoksen jul-kaisuja 7. Helsinki: Otava.

Vihavainen, Timo

2003 ”Takaisin Leniniin? Ideologinen tilanne Stalinin jäl-keen ja O.W. Kuusisen näkemykset”. *O.W. Kuusinen ja taistelu Stalinin perinnöstä*. Toim. Timo Vihavai-nen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 17–40.

Voss, Eugen (hrsg.)

1984 *Die Religionsfreiheit in Osteuropa*. Erlenbach: G2W-Verlag.

Wolle, Stefan

2011 *DDR: Eine kurze Geschichte*. Frankfurt am Main: Fischer.